

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ**

На здобуття Державної премії України
в галузі науки і техніки

Реферат

**ЖИТТЄВИЙ СВІТ І ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН**

Авторський колектив:

Слюсаревський Микола Миколайович – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, директор Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Найдьонова Любов Антонівна – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України з наукової роботи

Титаренко Тетяна Михайлівна – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Татенко Віталій Олександрович – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Горностай Павло Петрович – доктор – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології малих груп і міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Кочубейник Ольга Миколаївна – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Лазоренко Борис Петрович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Наукова робота «Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін» є комплексною працею, що відображає основні результати фундаментальних досліджень, здійснених в Інституті соціальної та політичної психології протягом 2000–2017 років. Метою роботи є виявлення потенціалу особистісного розвитку людини та визначення шляхів підвищення її психологічної захищеності в умовах суспільних змін різного масштабу – від глобальних цивілізаційних зрушень до процесів у сфері міжгрупових і міжособових відносин, спричинених реформами, що здійснюються в суспільстві, та викликами розв’язаної проти України гібридної війни.

Ця унікальна наукова праця підсумовує майже двадцятирічний період розвитку соціально-психологічної думки в Україні, визначає перспективи й основні напрями її дальшого поступу. За обсягом охопленої проблематики та глибиною наукового опрацювання робота дотепер не має аналогів у вітчизняній психологічній літературі й відкриває новий етап розвитку соціальної практики, пов’язаної з наданням психологічної допомоги особам і спільнотам, що її потребують. Пошук способів гармонізації життєвого світу особистості як потужного джерела розвитку людського капіталу країни охоплює сфери персонального життєтворення і автентичності, конструювання людьми власного майбутнього і їхнє сходження до суб’єктності в координатах взаємодії із розмаїтим соціальним оточенням, включаючи участь у демократизації суспільного життя та становленні громадянського суспільства, впровадження інновацій, рольову взаємодію і продуктивність у групах, розвиток наукового і позанаукового соціально-психологічного мислення, налагодження соціальних діалогів, стратегії коригування соціальної напруженості, технології протидії соціальним патологіям і деструктивним інформаційним впливам, подолання наслідків тривалої травматизації постраждалих від воєнного конфлікту.

Нині як ніколи загострюється потреба звернення до внутрішніх психологічних механізмів і ресурсів примноження людського капіталу, а відтак ідеї та погляди науковців, які безпосередньо пов’язані з формуванням змісту та напрямів розвитку соціально-психологічної науки, набувають особливої ваги. Фундаментальний концепт життєвого світу особистості в складних, суперечливих, невизначених і швидко змінюваних соціальних умовах покликаний не лише вдосконалити розуміння джерел психологічної безпеки і

благополуччя людини, а й запровадити практику здоров'язберігальних суспільних відносин, сприяти зниженню стресогенності повсякденної взаємодії в суспільних інститутах, визначити напрями дальшого розвитку соціального, освітнього, інформаційного та інших аспектів політики держави, що впливають на правову, економічну і гуманітарну сфери суспільного життя, стан обороноздатності країни, готовність її народу до протидії агресору.

Основні теоретичні положення роботи є узагальненням результатів фундаментальних наукових досліджень, що передбачали вдосконалення понятійного апарату, визначення методологічних координат побудови і критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій, глибокий та всебічний аналіз сутності досліджуваних психічних явищ і процесів, з'ясування механізмів, закономірностей і тенденцій розвитку життєвого світу особистості у взаємодії з найближчим і широким соціальним оточенням та створення системи надання психологічної допомоги найбільш вразливим категоріям громадян. Цим питанням присвячено низку наукових конференцій та науково-практичних масових заходів, цикл ключових монографій та програмних статей.

Авторський колектив дослідників, що виконували роботу, налічує 80 вітчизняних науковців, праці яких охоплюють найбільш актуальні питання розвитку соціально-психологічної науки і практики.

Теоретико-методологічну основу роботи склало дослідження, у ході якого відтворено загальну картину історіогенезу соціально-психологічного знання, реконструйовано і співвіднесено основні траєкторії його розвитку на зарубіжних та вітчизняних теренах. Проаналізовано зарубіжний і вітчизняний досвід теоретичних напрацювань у галузі соціальної психології, запропоновано оригінальну концепцію методологічного простору розроблення та критеріального оцінювання соціально-психологічних теорій, досліджено вплив зарубіжних ідей і теорій на сучасну українську соціальну психологію та окреслено перспективи її автентичного розвитку.

Побудовано прогностичну модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу, що описує макросоціальну проблематику суспільних змін та особливості їх суб'єктивного відображення суспільством, усіма його складовими, тобто відтворює соціальну ситуацію життєдіяльності суспільного організму в цілому і водночас

характеризує ступінь його соціально-психологічної цілісності, визначеність головних координат його розвитку. Показано, що від часів краху Радянського Союзу і проголошення державної незалежності України найгостріше стоять саме проблеми макросоціального рівня, а їх невирішеність “блокує” мотивацію спільних узгоджених дій індивідів та груп і зокрема їхньої діяльності у напрямку реформування суспільних відносин, розкриття потенцій соціальної творчості.

Розуміння суспільних змін спирається на проведений теоретичний аналіз широкого спектру визначень поняття “ситуація”, у результаті якого ставиться і концептуально вирішується проблема масштабу соціальної ситуації. Досліджуються глобальні, макро- та мікрорівневі ситуаційні чинники, що справляють сьогодні в Україні вплив на життєвий світ людини, процеси формування та прояву суб’єктного потенціалу особистості, персональної і суспільної безпеки життєдіяльності. Аналізуються психологічні парадокси посттоталітарної суб’єктності, зумовлені в багатьох випадках суб’єктивними інтерпретаціями соціальної ситуації, об’єктивно невиправданим перебільшенням її суб’єктивного масштабу. Емпіричним багаторічним дослідженням охоплено динаміку суспільних змін, зокрема соціальної напруженості та її компонентів, довіри до різних суспільних інститутів, геополітичних орієнтацій населення, інших чинників національного і громадянського становлення. Визначено актуальні завдання корекційного і розвивального впливу на світогляд молоді та необхідні напрями реформування системи освіти, що випливають з проведеного аналізу.

На основі запропонованого підходу до аналізу суспільних змін розкрито соціально-психологічну сутність феномена міграції, висвітлено найважливіші питання міграційної поведінки людей у сучасному глобалізованому світі під кутом зору як еміграції українців до країн зарубіжжя, так і тенденцій та перспектив імміграції іноземних громадян до України, їхньої інтеграції в нові для них територіальні спільноти. Типологізовано проблематику внутрішніх міграцій у сьогоденній Україні, які зумовлюються найрізноманітнішими чинниками – від поглиблення урбанізації до війни внаслідок російської агресії. Окрему увагу приділено особливостям життєвого світу мігрантів і психологічної допомоги людині в ситуації вимушеної або нелегальної міграції. Практичне значення

мають розроблені напрями і технології консультативної роботи з трудовими мігрантами і внутрішньо переміщеними особами, їхніми роинами та дітьми.

Представлено результати першого як на вітчизняних, так і зарубіжних теренах дослідження, що мало на меті з'ясування сутності та генези соціально-психологічного мислення – нового поняття, яке відображає з єдиних теоретико-методологічних позицій усі наявні способи пізнання та опанування людиною соціально-психологічної реальності, котра є невід'ємним, “усепроникним” атрибутом індивідуального і суспільного буття. Запропоновано класифікаційно-генетичну модель, що охоплює найрізноманітніші формовияви цього специфічного виду мислення: донаукові, протонаукові, власне наукові, позанаукові, ідеологічні та психотехнологічні. Докладно проаналізовано окремі з таких форм, представлені носіями різних пізнавальних традицій. Обґрунтовано концептуальні засади дальшого розвитку соціальної психології як науки в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення, співвіднесено перспективи її розбудови з траєкторією суспільного розвитку, умовами соціальних змін і безпекою життєвого світу людини в реальних і віртуальних ситуаціях.

Життєвий світ людини розглянуто в просторово-часових психологічних координатах особистісного буття – як процес, у якому особистість повсякденно створює, вибудовує різні виміри свого існування. Наголошується, що життєвий світ є відкритою системою, здатною саморегулюватися, самозмінюватися в умовах суспільних перетворень. У результаті наукового дослідження виокремлено закони саморозвитку життєвого світу людини, розкрито внутрішню логіку його становлення, поглиблення суб'єктності і набуття дедалі досконалішої самоорганізованості.

Висунуто нову вітчизняну теорію особистісного життєконструювання. Її підтверджено виявленими закономірностями забезпечення особистісної готовності до зміни траєкторії життєвого шляху за допомогою інноваційних практик життєтворення (перетворювальних і стабілізаційних): практик автобіографування, мотиваційно-дискурсивних практик, практик керування ризиками, зокрема в ситуації зіткнення зі смертю (для військовиків і цивільних громадян), розроблено способи оптимізації взаємодії людини зі страхом смерті та психотехнології сприяння позитивним практикам перетворення життєвого світу.

На перетині індивідуального і соціального життєвих світів людського буття досліджено феномен життєвих завдань як способів моделювання особистістю майбутнього. На цій основі створено низку технологій оптимізації особистісного самоздійснення, що мають вагоме практичне значення і втілюються в освітню і реабілітаційну психологічну практику.

Представлено соціально-психологічну теорію відновлення психологічного здоров'я особистості, у межах якої описано умови, критерії, індикатори та ресурси для безпеки і зцілення людей, що пережили травмівні події. Спираючись на цю фундаментальну теорію, розроблено концепцію соціально-психологічної реабілітації особистості, складовими якої є цілі, вектори та змістові мішені реабілітаційних впливів, напрями самодопомоги та практики сприяння посттравматичному зростанню. Розроблено модель комплексної організації психосоціальної підтримки травмованої особистості, яка передбачає перманентний збір інформації про психічне здоров'я та потреби населення, мультидисциплінарний простір підтримки психічного здоров'я, поліпшення доступу до ресурсів надання такої підтримки, навчання фахівців доказовим та ефективним інтервенціям, систему просвітницької роботи серед населення. Створено технологію підвищення емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травмівних подій. Обґрунтовано технологію відновлення ресурсів життєздатності особистості із застосуванням технік реконструювання базових реабілітаційних та безпекових навичок, застосування якої дає змогу позитивно впливати на мотивацію самозцілення та самовідновлення травмованої особистості. Виокремлено практики підтримання самоефективності військовослужбовців та розроблено комплекс технологій відновлення ресурсу конструктивного переживання ними втрат. Запропоновано комплекс технологій відновлення діалогу зі світом, самим собою та сенсом свого життя на основі практик подолання відчуженості учасників бойових дій від роботи, суспільства, інших людей, від себе та своєї сім'ї. Розроблено програму соціально-психологічної адаптації для внутрішньо переміщених осіб з використанням арт-терапевтичних технологій та визначено умови її продуктивного застосування. Досліджено функції та критерії ефективних мобільних застосунків, придатних до інкорпорації у соціально-психологічну реабілітацію особистості після травмівних

подій; створено технологію психологічної допомоги та самопомоги із використанням мобільних застосунків.

Особливу увагу приділено життєвому світові та шляхам самоздійснення проблемної молоді в сучасному суспільстві, з урахуванням чинників глобалізації і цивілізаційного стресу, стигматизації і дискримінації, які призводять до особистісних деформацій. Досліджено особливості подолання життєвої кризи різними категоріями проблемної молоді, зокрема споживачами ін'єкційних наркотиків, у контексті гострої необхідності профілактики розповсюдження ВІЛ/СНІД в Україні. Розроблено і впроваджено інноваційні методики профілактичної діяльності, підготовки лідерів з числа підлітків, вчителів і батьків за методикою опрацювання життєвих ситуацій, парадоксів реінтеграції, сприяння самоздійсненню проблемної молоді в процесі реабілітації, ресоціалізації та соціально-психологічного супроводу.

Робота містить результати оригінального психологічного дослідження сфери інтимного життя людини, його природи та якісної своєрідності. Обстоюється думка, що ця сфера складає ядро безпеки життєвого світу людини. На теоретичному й емпіричному рівнях визначено особливості індивідуальної та інтеріндивідуальної інтимності, спеціальну увагу приділено розгляду тілесного, душевного та духовного планів її становлення та функціонування. Висунуто концепт феномена ніжності як самодостатнього онтопсихологічного утворення. Його визначено як своєрідне поєднання інтимно-особистісного почуття і душевного ставлення однієї людини до іншої (а також до тварин, рослин, предметів і явищ природного і рукотворного світів). Це передбачає розуміння феномена ніжності як унікального неповторного сутнього, що самим своїм існуванням породжує бажання жити і творити, пробуджує готовність до вчинків істини, добра, краси і любові, дарує радість, відчуття щастя і супроводжується прагненням захистити, вберегти об'єкти ніжності від турбот, тривог і небезпек, створити якнайкращі умови для їхнього автентичного буття та поступального розвитку.

Проведено всебічний аналіз життєвої ролі як структурної одиниці життєвого світу, що пов'язує людину з її найближчим і більш дальнім соціальним оточенням, запропоновано рольову модель життєвого світу особистості, а також концепцію подолання рольової психопатології, що стосується як

індивідуального, так і групового буття. З опорою на рольовий підхід пояснено складні закономірності соціальної поведінки і формування особистісної та групової ідентичності, розкрито механізми стимулювання потенціалу творчості, свідомих і несвідомих детермінант взаємодії у малих групах і колективах. Розроблено методи рольової психотерапії, зорієнтовані на подолання особистісних дисгармоній та життєвих криз, психологічні технології налагодження процесів ціннісної інтеграції і командоутворення, сприяння розгортанню реформ у системі освіти, досягнення взаєморозуміння і злагоди між суб'єктами освітнього процесу.

Проаналізовано соціокультурне підґрунтя психологічного феномена автентичності та визначено передумови її становлення в процесі суб'єктивного конструювання соціальності в життєвому світі людини, що є особливо важливим для націєтворення в умовах постмодерності, які продукують надлишкову свободу і надмір життєвих виборів. Отримано фундаментальні теоретичні результати, що полягають у розробленні модусної моделі автентичності та виокремленні її специфічних параметрів, які реалізують змістотвірні й регулятивні функції. Запропоновано концепт модусів, що відображає сегментацію життєвого світу особистості як індивідуальну траєкторію незначущих розривів реальності і стосунків у процесі становлення автентичності. Визначено статуси автентичності як результат взаємозумовленого функціонування модусів персоналізації, уніфікації, потенціалізації життєвого світу людини.

Ідею автентичного становлення особистості у її життєвому світі як головного конституенту інтерсуб'єктивної реальності покладено в основу дослідження процесів розгортання соціальних діалогів. Представлені авторським колективом напрацювання спрямовані на оптимізацію засобів раціонального регулювання суспільних відносин, створення передумов для діалогічного взаємопорозуміння соціальних спільнот. Соціальний діалог розглядається як знаряддя вирішення суспільно значущих проблем за допомогою ефективного переговорного процесу, що дає змогу досягнути високого ступеня соціального комфорту та психологічного благополуччя людини і суспільства; обґрунтовуються психологічні засади технологізації соціального діалогу. Презентуються концепції, які розширюють уявлення про соціальний діалог як ефективний інструмент досягнення стабільного функціонування соціальних

систем, сприяють формуванню позитивного досвіду конструктивного залагоджування конфліктів та здійснення експертизи деструктивних конфронтацій, забезпечують опанування феноменів соціально-психологічної природи як важливих складових суспільствотворення.

Одне з чільних місць посідають у роботі фундаментальні питання психології впливу як у сфері міжособової взаємодії, так і в інформаційному просторі, який, з одного боку, відіграє дедалі більшу роль у формуванні життєвого світу людини, а з другого – породжує нові загрози її психологічній безпеці (наприклад, у вигляді кібербулінгу). Розроблено теоретичні засади медіапсихології як нової галузі вітчизняної соціально-психологічної науки, що складає концептуальну основу медіаосвіти дітей та молоді. Здійснено вікову періодизацію медіаризиків, обґрунтовано основні положення теорії кіберсоціалізації. Досліджено деструктивні впливи на життєвий світ особистості, зумовлені гібридною війною. Запропоновано способи протистояння інформаційно-психологічним диверсіям та підвищення рівня психологічної захищеності людини в інформаційному просторі.

Наукова новизна роботи визначається тим, що вперше у вітчизняній соціогуманітарній науці досліджується, з урахуванням досягнень світового досвіду, життєвий світ людини як вища суспільна цінність. При цьому застосовуються спеціальні методи, що забезпечують системне аналітико-прогностичне пояснення істотного змісту психологічного аспекту людського існування, емпірично підтверджують закономірності набуття людиною психологічного благополуччя в суперечливих і складних умовах сучасності, дають змогу детально аналізувати особливості самоздійснення, визначити перспективи та основні напрями дальшого розвитку соціально-психологічної складової людського капіталу і вирішення питань психологічної безпеки в Україні.

Практичну значущість фундаментальних досліджень життєвого світу і безпеки людини в умовах суспільних змін підтверджено прийняттям низки нормативних документів національного рівня з використанням розробок авторського колективу, зокрема стандартів вищої освіти з підготовки бакалаврів, магістрів, докторів філософії галузі знань 23 “Соціальна робота” та освітніх стандартів початкової школи, куди включено питання розвитку критичного мислення учнів як базової складової медіаграмотності. Міністерством охорони

здоров'я України затверджено Концепцію надання позалікарняної допомоги ВІЛ-інфікованим та здійснення догляду за хворими на СНІД (2002), а також Національний протокол “Порядок добровільного консультування і тестування на ВІЛ-інфекцію” (2005). Президією НАПН України 2010 року затверджено першу національну Концепцію впровадження медіаосвіти, на основі якої розгорнуто масштабні всеукраїнські експерименти, а 2016 року – її нову редакцію, допрацьовану з урахуванням завдань, що випливають з Доктрини інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України.

На основі даних масових опитувань населення та результатів інших емпіричних досліджень протягом періоду виконання роботи підготовлено за її тематикою 293 інформаційно-аналітичні матеріали, які було подано до Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України, інших центральних та місцевих органів державної влади.

Теоретичні здобутки авторів роботи дозволили їм створити оригінальні підручники та навчальні посібники, серед яких “Основи соціальної психології”, “Сучасна психологія особистості”, “Психологія міграції”, “Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу”, “Медіакультура”, “Кібербулінг, або віртуальна агресія: способи розпізнання і захист дитини”, “Когнітивні механізми розвитку соціального діалогу”, “Психолого-педагогічне забезпечення соціально-психологічного клімату в колективі”, “Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій” та інші видання, що широко впроваджуються в закладах вищої та загальної середньої освіти. Сформульовані авторами висновки та пропозиції використовуються для розробки навчальних програм, діагностичного та корекційного психологічного інструментарію, технологій надання психологічної допомоги, розвитку педагогічної практики. Про затребуваність у суспільстві результатів роботи свідчить також видання однієї з кращих науково-популярних публікацій “Такі різні діти” масовим тиражем (10000 примірників). За участю авторів розгортається в Україні потужний рух з підвищення медіакультури населення.

Міжнародний рівень упровадження авторського наукового доробку підтверджують виступи на світових та європейських конгресах із психології

(Стокгольм, 2000; Пекін, 2004; Гранада, 2005; Прага, 2007; Берлін, 2008; Кейптаун, 2012; Якогама, 2016) , з організаційної психології та психології праці (Прага, 2001; Лісабон, 2003; Стамбул, 2005; Стокгольм, 2007), політичної психології (Прага, 2001; Берлін, 2002; Париж, 2008, Рим, 2015, Варшава, 2016) тощо.

Кількість основних публікацій: 176, у т. ч. 22 монографії, 116 статей у вітчизняних та зарубіжних виданнях, 38 підручників, навчальних посібників, методичних та науково-популярних видань. За даними бази Google Scholar, загальна кількість посилань на роботи авторів становить 7274, h-індекс (за роботою) = 25. Отримано 22 авторських свідоцтва. За даною тематикою захищено 14 докторських та 32 кандидатські дисертації.

_____ / Слюсаревський Микола Миколайович

_____ / Найдьонова Любов Антонівна

_____ / Титаренко Тетяна Михайлівна

_____ / Татенко Віталій Олександрович

_____ / Горностаї Павло Петрович

_____ / Кочубейник Ольга Миколаївна

_____ / Лазоренко Борис Петрович